

ститутотом соціології, переважна більшість українців (понад 70 %) проголосувала б за вступ до НАТО, якби в Україні відбувся відповідний референдум.

Таким чином:

- забезпечення національної безпеки має бути найважливішим пріоритетом розвитку Української держави;
- сусідство з РФ і надалі буде становити загрозу для України, отже одним з пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки країни має стати розвиток оборонно-промислового комплексу та ЗСУ з врахуванням існуючих загроз, військової та економічної сили країни-агресора та передового досвіду забезпечення обороноздатності інших країн (насамперед, країн НАТО);
- Україна повинна мати потужний диверсифікований оборонно-промисловий комплекс, який виготовлятиме як власні конкурентоспроможні види озброєння та військової техніки самостійно, так і спільно з іншими країнами Європи та світу, або по ліцензіях закордонних виробників;
- задля протистояння РФ, Україна має входити не менш як в один військовий та економічний союз з іншими країнами Європи та світу.

4.3. ДЕМОГРАФІЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Щодо оцінки демографічного потенціалу України. Повеєнне відродження України неможливе без оцінки людського фактору, який є сенсом існування будь-якої держави, основою її безпеки та економічного, політичного й духовно-культурного розвитку.

Максимальна чисельність населення в Україні на початку 1993 року була 52,2 млн осіб. Після цього чисельність населення почала стрімко скорочуватися. За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (далі — ІДСД) на початок 2022 року чисельність населення (в кордонах 1991 року) становила близько 42 млн осіб. Таким чином, за 30 років чисельність скоротилася на 10,2 млн осіб або на 23,4 %.

Таке стрімке скорочення обумовлено комплексом причин: багаторічними демографічними тенденціями, перманентними економічними кризами другої половини 1980-х років та періоду Незалежності, зміною репродуктивної поведінки населення, трудовою міграцією в інші країни, яка поступово переростала у постійну.

У 1991 році в Україні кількість померлих перевищила кількість народжених, після цього розрив поступово збільшувався. Для країни є характерним високий рівень *передчасної смертності*, передусім чоловіків, пов'язаний із масовою зайнятістю в шкідливих та небезпечних умовах, поширеністю ДТП, зловживанням алкоголем, тютюном та психоактивними засобами, недостатністю розповсюдження серед населення навичок здорового способу життя, низькою доступністю та якістю медичної допомоги в сільській місцевості, низьким рівнем добробуту і поширенням бідності. У 2020 році (напередодні відчутних наслідків в Україні пандемії COVID-19) сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,2 дитини на одну жінку проти 1,8 у 1991 році, що майже вдвічі нижче за рівень, який забезпечує просте відтворення населення (2,2).

Таблиця 4.9

Структура населення України за віковими групами,
на початок 1993, 2022 та 2037 років

Вікові групи	1993, %	2022, %	2037, %
0—17	25,3	17,9	12,4
18—59	56,0	56,8	59,9
60+	18,7	25,3	27,7
Усього	100,0	100,0	100,0

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну значно загострило демографічну ситуацію. Незважаючи на підвищення рівня смертності, головним чинником, який впливає на чисельність населення, є зовнішня міграція. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на кінець листопада — початок грудня 2023 року у світі налічується близько 6,3 млн українських біженців, з них 5,9 млн — на території європейських країн (у тому числі 1,3 млн на території РФ та Білорусі) [13]. За даними Євростату на території країн ЄС перебуває 4,2 млн українських біженців [14].

Оцінки статево-вікової структури українських біженців дає Євростат. Із загального числа біженців, жінки становлять 62,8 %. За віковими групами розподіл такий: діти до 14 років становлять 25,9 %, підлітки 14—17 років — 7,8 %, молодь 18—34 роки — 24,8 %, особи у віці 35—64 роки — 35,7 %, у віці 65 років і старше — 5,8 % [14]. Проте назвати абсолютно точними ці оцінки неможливо.

У травні 2023 року фахівцями ІДСД був побудований демографічний прогноз до початку 2037 року. Прогноз було розроблено для території України в кордонах 1991 року. У зв'язку з відсутністю надійної демостатистичної інформації: облік демографічних подій (народження, смерті, міграції) є неповним навіть на підконтрольній території, тому параметри прогнозу є доволі гіпотетичні, адже визначалися експертним шляхом.

За результатами прогнозування чисельність населення на початок 2037 року становитиме приблизно 30,5 млн осіб. Це на 11,5 млн осіб або на 27 % менше, ніж чисельність населення на початок повномасштабного вторгнення. В абсолютному вимірі в усіх вікових групах відбудеться скорочення чисельності. У відносному вимірі відбудеться скорочення частки вікової групи 0—17 років: її частка зменшиться з 17,9 % у 2022 році до 12,4 % на кінець прогнозного періоду (табл. 4.9). Такі темпи скорочення чисельності дитячого контингенту є загрозливими для майбутнього демографічного розвитку країни. У той же час зросте частка осіб у віці 60 років і старші: з 25,3 % до 27,7 % відповідно.

За період 2014—2021 років демографічні втрати склали 335 тис. осіб через надсмертність та 495 тис. через дефіцит народжень. Оцінка демографічних втрат проведена без урахування окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей. Крім агресії РФ, на показники демографічних втрат вплинула також епідемія COVID-19.

Після закінчення війни вкрай необхідно:

- провести перепис населення за класичною методологією;
- відновити повноцінну систему обліку демографічних подій;
- удосконалити систему Державних реєстрів та їх взаємодію, зокрема Єдиного державного демографічного реєстру (який по своїй суті демографічним не є) та реєстрів територіальних громад.

Лише після цього можливо обрахувати надійний демографічний потенціал країни, який має бути покладений в основу повоєнного відновлення України.

Народжуваність, сімейна й пронаталістська політика. Інтенсивність народжуваності в Україні за останнє десятиліття поступально зменшувалася, її рівень наразі є одним із найнижчих в Європі. За 2015—2021 роки на неокупованих територіях країни, порівняно з 2014 роком було втрачено майже 194 тис. народжень. У 2022 році ще здебільшого реалізовувалися народження, заплановані раніше, що стримувало падіння народжуваності, відповідно у 2023 році спад народжуваності був значно більшим.

Сімейна та пронаталістська політика у повоєнний період в Україні має бути спрямована на створення якомога комфортнішого для народження й виховання дітей соціально-економічного середовища та забезпечувати в комплексі: поєднання зайнятості й батьківства задля досягнення матеріальної самодостатності сімей з дітьми, підтримку працюючих батьків, надання послуг по догляду за дитиною, матеріальну підтримку сімей з дітьми, вирішення житлових проблем, сприяння гендерній рівності у сімейній сфері, інформаційно-консультаційну підтримку батьків з дітьми.

Необхідно розвивати ті інструменти сімейної політики, що дають можливість поєднання зайнятості з материнством / батьківством. Розвиток сфери послуг з догляду за дитиною, насамперед, системи дошкільних закладів буде дуже актуальним у повоєнний період. Нагальними завданнями є:

- забезпечення функціонування необхідної кількості дошкільних закладів, зокрема у великих містах;
- більш активна розбудова дошкільних закладів для дітей віком до трьох років;
- підвищення якості роботи дошкільних закладів, зокрема узгодження режимів їх роботи з потребами батьків, підвищення рівня підготовки персоналу дошкільних закладів та належної оплати праці.

В умовах інфраструктурних втрат та бюджетних обмежень, необхідним є сприяння розвитку приватних дошкільних закладів, дитячих садків «сімейного типу» та послугам з індивідуального догляду за дітьми, участі неурядових організацій, більш широке залучення місцевих громад. Варто розвивати програму «Муніципальна няня» як гнучкого інструмента по догляду за дітьми, зокрема, щодо рівня сплачуваності послуг, широти застосування, розвитку системи навчання працівників та працівниць з індивідуального догляду, сприяння організації їх діяльності.

Відпустки для батьків по догляду за дитиною варто розвивати в напрямі оплачуваності та гнучкості щодо їх отримання. Вдалими прикладами є наявні в низці розвинутих країн системи батьківських відпусток з оплачуваням пері-

одом від кількох місяців до одного року, а також із «зарезервованими» частками для батька й матері. Важливим є дотримання роботодавцями трудових прав батьків та розвиток дружнього до працівників з дітьми кадрового менеджменту.

Підвищені ризики бідності сімей з дітьми обумовлюють необхідність їх матеріальної підтримки, на засадах поєднання універсальності з адресністю, довготривалості й диференціації за черговістю народження дитини, розширення вікових меж виплат допомоги на дітей.

Має перспективу й розвиток негрошової допомоги у вигляді «Пакунку маляка», зокрема, через «персоналізацію» вибору складників, розширення навчальної частини пакунку тощо.

Вирішення житлових проблем сімей з дітьми є актуальним вже тривалий час. Безсумнівно, в повоєнний період необхідними будуть: відбудова житлового фонду в низці регіонів та окремих громадах, підвищення якості середовища проживання та якості житлового фонду (зокрема, щодо забезпечення інклюзивності), збільшення обсягів соціального орендного житла (з можливістю викупу), доступне іпотечне кредитування для сімей з дітьми тощо.

Для забезпечення ефективного виконання сім'єю її основних функцій (дітонародження, утримання і виховання дітей, їх захист, догляд за тяжкохворими та особами найстаршого віку) необхідна комплексна державна сімейна політика, спрямована на зміцнення інституту сім'ї.

У 2022 році в умовах війни було перервано позитивну тенденцію до поступового зменшення чисельності й частки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, адже їх чисельність «поповнилась» за рахунок дітей, які постраждали від війни: їх батьки загинули, або зникли безвісти, або ж були примусово депортовані тощо.

Держава має здійснювати послідовну політику піклування про цих дітей, створивши умови для їх виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Для цього необхідна всебічна підтримка і вдосконалення механізмів допомоги всім сімейним формам утримання і виховання дітей цієї категорії — прийомним сім'ям, патронатним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу, сім'ям опікунів, підтримка національного всиновлення. Необхідно збільшення суми коштів, які виділяються на дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування, відповідно до принципу «гроші ходять за дитиною» та суми матеріальної винагороди (оплати послуг) батькам-вихователям у прийомних сім'ях, патронатних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу; приведення розміру цих коштів у відповідність до споживчих потреб та інфляційних тенденцій. Це має поєднуватись з контролем за діяльністю цих інституцій з метою забезпечення прав дітей та якісного виконання батьками-вихователями їх обов'язків.

Політика стосовно осіб поважного віку. Падіння народжуваності у передвоєнний та особливо воєнний період зумовлює зменшення частки дітей у населенні, а надалі й молоді у його складі, генерує подальшу деформацію його вікової структури населення, посилює процес демографічного старіння.

Становище літніх людей й політика щодо них в останні роки знаходиться під вкрай важким тиском зовнішніх обставин: епідемії COVID-19 з 2020 року,

яка мала значний негативний вплив на стан здоров'я, соціальну інтеграцію та можливості літніх; а з лютого 2022 року — активної фази російсько-української війни, під час якої літні люди багатьох регіонів країни опинились в особливо складному становищі.

Розвиток політики стосовно осіб поважного віку має будуватися на підході «активного довголіття», що включає оптимізацію можливостей для підтримання належного рівня здоров'я, безпеки та соціальної інтеграції літніх людей.

В останні роки в Україні передбачалась реалізація Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття на період до 2022 року, створеної на основі підходу «активного довголіття». Планом заходів з її реалізації передбачались дії у таких пріоритетних напрямках як:

- удосконалення системи охорони здоров'я, профілактики захворювань та запобігання передчасній смертності;
- створення середовища, сприятливого для активного життя;
- стимулювання продовження трудової діяльності працівників поважного віку, сприяння їх волонтерству;
- формування політики навчання протягом життя з метою залучення осіб поважного віку до участі в освітніх процесах, розширення можливостей оволодіння новими навичками;
- посилення соціальної підтримки соціально вразливих літніх осіб тощо.

Необхідним у ході повоєнної розбудови буде моніторинг виконання Стратегії, актуалізація визначених завдань та пошук реальних шляхів залучення до зайнятості та соціальної активності літніх людей.

Смертність та очікувана тривалість життя. Війна завжди супроводжується людськими втратами. Незворотні людські втрати (смерті) включають прямі втрати військових і цивільних через бойові дії та інші причини (наприклад, смерті ув'язнених та полонених), а також непрямі втрати, спричинені неможливістю отримання своєчасної медичної допомоги на окупованих територіях чи районах активних бойових дій та обстрілів. До наслідків війни також належать і не фатальні втрати, а саме: втрати здоров'я та скорочення здорових років життя через отримані uszkodження, травми та каліцтва. Війна з РФ неминуче призводить до загострення негативних трендів у смертності та тривалості життя в Україні за підсумками вже 2023 року. Є підстави очікувати суттєве падіння тривалості життя та значні втрати життєвого потенціалу, обсяги яких залежать від тривалості та інтенсивності воєнних дій.

У 2022 році внаслідок погіршення рівня життя та обмеженості доступу до своєчасного медичного обслуговування та / або медикаментів середня очікувана тривалість життя при народженні (далі — СОТЖ) зменшилася на 0,8 та 0,5 року для чоловіків і жінок відповідно в більшості регіонів України. В постраждалих регіонах (Дніпропетровська, Київська, Миколаївська, Сумська, Чернігівська області) — на 1,0 та 0,7 року для чоловіків і жінок відповідно. В Запорізькій і Херсонській — на 1,5 та 1,0 року для чоловіків і жінок відповідно. У Харківській — на 1,8 та 1,2 року для чоловіків і жінок відповідно. В Донецькій і Луганській областях — на 2,0 та 1,4 року для чоловіків і жінок відповідно.

Сукупно це все позначилося на зниженні в 2022 році середньої тривалості життя чоловіків і жінок на 6,8 та 1,5 року відповідно. У 2023 році «звичайна» смертність зростала через погіршення рівня життя населення: втрати доходів, житла, здоров'я тощо. Відновлення до довоєнного рівня смертності передбачається у 2027—2028 роках, у 2029—2035 роках відбуватиметься лінійне зростання тривалості життя на 0,15 та 0,10 року щорічно відповідно для чоловіків і жінок. Отже, в 2036 році тривалість життя може досягнути 65,7—66,1 та 75,5—75,8 року для чоловіків і жінок відповідно.

Вплив війни на рівень смертності, стан здоров'я населення і очікувану тривалість життя в Україні варто розглядати у двох площинах: а) загострення довоєнних проблем; б) виникнення нових специфічних проблем і кризових явищ. *Безумовно, основною передумовою для скорочення показників смертності та уникнення обвального падіння тривалості життя є припинення війни.* Однак, досвід інших країн свідчить про ймовірність того, що навіть після закінчення війни смертність може не відразу повернутися на свій довоєнний рівень.

Ефективна міграційна політика. Головним інструментом регулювання міграційного руху має стати трансформація гасла «Все буде Україна» у формування своєрідного панукраїнського простору завдяки позитивному іміджу країни з одного боку та мігранта — з другого.

Масштаби вимушеного виїзду з України є безпрецедентними від часів Другої світової війни — у перші, найбільш гострі тижні щоденно Україну покидали 100—120 тис. осіб. За даними Євростату, станом на 31.12.2023 року в країнах ЄС зареєстровано 4,3 млн осіб зі статусом тимчасового захисту (1,2 млн в Німеччині і майже 1,0 млн у Польщі). З урахуванням «воєнних мігрантів» поза межами ЄС ця сукупність перевищує 6 млн осіб.

Із переходом воєнних дій у зatoryнну фазу, що триватиме кілька років, багато з емігрантів адаптуються до життя в новій країні — знайдуть гідну роботу, що дасть змогу винаймати прийнятне житло, оволодіють мовою, діти відвідуватимуть дошкільні, шкільні, позашкільні заклади, коледжі та університети — і поступово втрачатимуть зв'язки із Батьківщиною. Є ризик того, що після Перемоги воз'єднання родин відбуватимуться не в Україні, а за кордоном, і не жінки з дітьми повертатимуться додому (особливо, якщо їхнє житло зруйноване), а їхні батьки й чоловіки виїжджатимуть до них. За такого сценарію Україна втратить до 5 млн молодих, освічених, дієвих громадян, що завдасть непоправної шкоди демографічному й трудовому потенціалу.

Потрібно сприяти мінімізації можливості переходу тимчасової міграції у незворотну фазу. Мова йде як про вимушених мігрантів воєнного періоду, так і трудових мігрантів, які виїхали в попередні роки. Передумовою масового повернення є підтримка зв'язків із нашими співвітчизниками за кордоном (трудова, освітня, культурна, фінансова, юридична), збереження і розвиток їхнього відчуття українськості. При цьому варто усвідомлювати неможливість стовідсоткового повернення, як і те, що безповоротні міграційні втрати можуть стати джерелом збільшення впливовості України в країнах-реципієнтах. Необхідно також запобігти розбрату українського суспільства за ознакою виїз-

ду за кордон, переїзду у відносно безпечні місцевості та перебування у постійному місці проживання у небезпечних умовах під час війни.

Імміграційні перспективи пов'язані із залученням іноземців до навчання, трудовою міграцією за коротко- і середньостроковими контрактами та інтеграцією в українське суспільство осіб із правом постійного проживання (громадянством). Необхідність залучення іноземної робочої сили обумовлена не лише браком робочої сили, а й невідповідністю її професійно-кваліфікаційного складу потребам економіки, зокрема під час відновлювального буму. За оцінками, упродовж перших 5 років розбудови України середньорічна потреба в іноземній робочій силі, переважною мірою, будівельників різної спеціалізації, становитиме 140—500 тис. осіб. У суспільстві має домінувати погляд на міграцію не як загрозу, а як інструмент досягнення більш сприятливих показників соціально-демографічного розвитку шляхом максимального використання потенційних позитивних ефектів міграції. При цьому необхідно запобігати функціонуванню нерегульованих міграційних процесів, зокрема необмежене залучення іммігрантів з країн-агресорів та недопущення різкої переваги вихідців з однієї (кількох) країн у структурі імміграції. Надання громадянства України має передбачати складання іспитів з української мови, історії, культури, за винятком осіб, в імміграції яких Україна вкрай зацікавлена.

Основними інструментами регулювання внутрішньої міграції у перші повоєнні роки мають стати допомога внутрішньо переміщеним особам (далі — ВПО), передусім шляхом покращення житлових умов (на територіях тимчасового проживання, попереднього мешкання чи деінде за вибором родини) та заохочення бізнесу до створення гідних робочих місць.

Державна політика щодо розселення ВПО на територіях, куди вони переїхали під час воєнних дій, має передбачати відмову від так званих модульних містечок, тобто від концентрації постраждалих осіб в одному місці, а отже, мінімізацію ризиків їх зосередження на втратах, песимізму та зневіреності у можливостях змінити своє життя. Повернення ВПО (загальна їх чисельність на середину вересня 2022 року становила 5,0—6,5 млн осіб) до місць попереднього проживання сприятиме прискоренню ментальної інтеграції більш постраждалих південно-східних і східних територій, а їх надійна інтеграція в місцях розселення є додатковим цінним ресурсом для розвитку відповідних громад та територій, особливо в умовах неминучої релокації частини підприємств. Ті, хто зрештою залишатимуться в центральних і західних областях України, сприятимуть реінтеграції регіонів свого попереднього проживання у спосіб, наприклад, участі у місцевих виборах, вахтової роботи з господарської, освітньої, культурної відбудови тощо.

Інформаційне забезпечення. Запровадження електронних реєстрів і баз даних (електронних інформаційних ресурсів — ЕІР) в органах державного управління та місцевого самоврядування суттєво вплинуло на покращення управління державою та територіальними громадами. Наразі Мінцифри докладає зусиль для створення повноцінної системи електронних інформаційних ресурсів, зокрема це стосується Єдиного державного демографічного реєстру (далі — ЄДДР), що отримує інформацію щодо реєстрації місця проживання

(перебування) мешканців переважно із реєстрів територіальних громад (далі — РТГ), які мали бути створені органами місцевого самоврядування у період з 2016 року. Отже, саме ці два ЕІР разом із Реєстром актів цивільного стану громадян й інформаційною системою Державної міграційної служби та Держприкордонслужби (Інтегрована міжвідомча інформаційно-телекомунікаційна система щодо контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон «Аркан»), і Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб (далі — ЄІБД ВПО), є джерелом інформації дослідження демографічних процесів.

Для покращення інформаційного забезпечення потрібно створити повноцінний демографічний реєстр та систему ЕІР, тобто заповнити ЄДДР відомостями про усіх мешканців країни, використовуючи документи осіб (паспорти, свідоцтва про народження, посвідчення моряка тощо), видані до 2016 року і не зареєстровані у цьому реєстрі. У результаті усе населення буде мати унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (далі — УНЗР), тобто буде запроваджений єдиний ідентифікатор фізичної особи (електронний ключ для доступу до відповідного ЕІР). Для можливості зв'язування реєстрів і баз даних у системі за допомогою цього ключа слід ввести поле УНЗР до усіх ЕІР, що містять інформацію про фізичних осіб.

Важливим є функціонування повноцінних РТГ в усіх територіальних громадах, створених після запровадження реформи децентралізації та на звільнених тимчасово окупованих територіях.

Запровадження єдиної системи електронних інформаційних ресурсів, що включатиме усі наявні та новостворені ЕІР, та присвоєння єдиного ідентифікатора усім мешканцям країни дозволить отримувати повну інформацію щодо демографічної ситуації в регіонах, спираючись на відповідні відомчі реєстри і бази даних щодо реєстрації місця проживання (перебування), актів цивільного стану, внутрішньої та зовнішньої міграції. А створення «дружньої» системи доступу до електронних реєстрів і баз даних для кожної категорії користувачів — забезпечення надійними демографічними даними.

4.4. РЕКОНСТРУКТИВНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Реконструктивний характер розбудови економіки України передбачає не відтворення старої структури, а її розвиток на нових засадах, що, зокрема, враховують високу освіту населення, потенціал освіти та науки, перспективи застосування сучасних технологій та підходів до просторової локалізації виробництва. Реконструкція соціально-економічної системи має створити умови ефективної зайнятості, забезпечення зростання доходів населення, подолання бідності, зменшення соціального розшарування, сприяння бізнесу та інвестуванню, що врешті-решт відкриває для країни можливість уникнути пастки бідності.

Центром прикладання сил держави має стати структурна політика, на яку зв'язані бюджетно-податкова, грошово-кредитна та інвестиційна політики. Поеднання стратегічного планування і ринкової самоорганізації передбачає відмову від режиму інфляційного таргетування, що може працювати лише у